ORXONALARDA DEBITORLIK VA KREDITORLIK QARZLARI HISOBI

Rahmonova Yulduz Sharafitdinovna
SamISI PhD, v.b.dotsent Samarqand iqtisodiyot va servis instituti
Tel.: (97) 446-03-60
Elektron pochta: raxmanova_yulduz@mail.ru
UDK: 657.1:332.7-047:32(575.1)
ORCID: 0009-0008-9676-2216

Suyunov Iqboljon Ilhomjon o'g'li
Samarqand iqtisodiyot va servis instituti Xalqaro iqtisodiy munosabatlar fakulteti talabasi
DOI:https://doi.org/10.5281/zenodo.24176702

Annotatsiya

Ushbu maqolada korxonalarda debitorlik va kreditorlik qarzlarining iqtisodiy mohiyati, ularning buxgalteriya hisobida aks ettirilishi, shakllanish manbalari va boshqarish usullari yoritilgan. Shuningdek, debitorlik va kreditorlik qarzlarini o'z vaqtida nazorat qilish, muddati o'tgan qarzlarni kamaytirish, korxonaning moliyaviy barqarorligini ta'minlash hamda to'lov qobiliyatini oshirish masalalari tahlil qilingan. Maqolada qarzdorliklarni samarali boshqarish bo'yicha amaliy tavsiyalar ham ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: debitorlik qarzlari, kreditorlik qarzlari, buxgalteriya hisobi, moliyaviy barqarorlik, to'lov qobiliyati, moliyaviy majburiyatlar, aktivlar, majburiyatlar, qarzdorlik tahlili, hisob-kitoblar.

Международная методология оценки рентабельности инвестиционной недвижимости и её совершенствование в условиях Узбекистана

KIRISH

Bozor iqtisodiyoti sharoitida har qanday korxonaning muvaffaqiyatli faoliyat yuritishi uning moliyaviy resurslaridan oqilona foydalanishi, daromad va xarajatlarini to'g'ri boshqarishi hamda boshqa xo'jalik yurituvchi subyektlar bilan hisob-kitoblarni o'z vaqtida amalga oshirishiga bog'liq. Korxonalar ishlab chiqarish, mahsulot sotish, xizmat ko'rsatish va turli xo'jalik operatsiyalarini amalga oshirish jarayonida boshqa tashkilotlar, yetkazib beruvchilar, xaridorlar va jismoniy shaxslar bilan doimiy iqtisodiy munosabatlarga kirishadi. Ushbu munosabatlar natijasida debitorlik va kreditorlik qarzlari yuzaga keladi.

Debitorlik va kreditorlik qarzlari korxonaning moliyaviy holatini ifodalovchi muhim ko'rsatkichlardan biri hisoblanadi. Debitorlik qarzlari korxonaga boshqa shaxslar va tashkilotlar tomonidan to'lanishi lozim bo'lgan mablag'larni ifodalasa, kreditorlik qarzlari korxonaning boshqa tashkilotlar va shaxslar oldidagi majburiyatlarini anglatadi.

Ushbu qarzlarning mavjudligi xo'jalik faoliyatida tabiiy holat hisoblanadi. Biroq ularning haddan tashqari ko'payishi yoki uzoq vaqt davomida undirilmasligi korxonaning moliyaviy barqarorligiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. Shu sababli debitorlik va kreditorlik qarzlarini to'g'ri hisobga olish, tahlil qilish va samarali boshqarish bugungi kunda korxonalar uchun dolzarb masalalardan biridir.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

1. DEBITORLIK QARZLARINING IQTISODIY MOHIYATI VA UNING TURLARI

Debitorlik qarzi – bu korxonaning boshqa yuridik yoki jismoniy shaxslardan olishi lozim bo'lgan pul mablag'lari va boshqa iqtisodiy manfaatlaridir. Boshqacha aytganda, korxona mahsulot sotgan, xizmat ko'rsatgan yoki boshqa xo'jalik operatsiyasini amalga oshirgan, biroq tegishli to'lovni hali olmagan bo'lsa, ushbu summa debitorlik qarzi sifatida e'tirof etiladi.

Masalan, korxona boshqa tashkilotga 50 million so'mlik mahsulot sotdi. Xaridor mahsulotni qabul qilib oldi, ammo to'lovni keyingi oyda amalga oshirishga kelishildi. Bunday vaziyatda sotuvchi korxonada 50 million so'mlik debitorlik qarzi yuzaga keladi.

Debitorlik qarzlari korxonaning aylanma aktivlari tarkibida muhim o'rin egallaydi. Chunki ushbu mablag'lar kelajakda korxonaga kelib tushishi kutiladi. Biroq debitorlik qarzi mavjudligi korxonaning ayni paytda pul mablag'lariga ega ekanligini anglatmaydi. Shu sababli korxona o'z debitorlik qarzlarini doimiy nazorat qilib borishi zarur.

Debitorlik qarzlari kelib chiqish manbalariga ko'ra quyidagi turlarga ajratiladi:

1. Xaridor va buyurtmachilarning qarzlari. Korxona tomonidan sotilgan mahsulotlar, bajarilgan ishlar yoki ko'rsatilgan xizmatlar uchun xaridorlar tomonidan hali to'lanmagan summalar hisoblanadi.

2. Berilgan bo'naklar bo'yicha qarzlar. Korxona kelgusida mahsulot yetkazib berish yoki xizmat ko'rsatish uchun boshqa tashkilotlarga oldindan mablag' to'laganda yuzaga keladi.

3. Hisobdor shaxslarning qarzlari. Korxona xodimlariga xizmat safari, xo'jalik xarajatlari yoki boshqa maqsadlar uchun berilgan, ammo hali hujjatlar bilan tasdiqlanmagan yoki qaytarilmagan mablag'lardir.

4. Boshqa debitorlarning qarzlari. Turli sabablar tufayli korxonaga tegishli bo'lgan, boshqa toifalarga kiritilmagan mablag'larni o'z ichiga oladi.

Debitorlik qarzlarini muddatlari bo'yicha ham tasniflash mumkin. Qisqa muddatli debitorlik qarzlari odatda 12 oy ichida undirilishi kutiladigan qarzlardir. Uzoq muddatli debitorlik qarzlari esa 12 oydan ortiq muddatda undirilishi kutiladigan summalarni anglatadi.

Debitorlik qarzlarining sifatini baholashda ularning undirilish ehtimoli alohida ahamiyatga ega. Chunki barcha debitorlik qarzlari ham o'z vaqtida qaytarilavermaydi. Ayrim xaridorlar moliyaviy qiyinchiliklarga duch kelishi, shartnoma shartlarini bajarmasligi yoki to'lovlarni kechiktirishi mumkin. Bunday holatlarda shubhali qarzlarni aniqlash va ular bo'yicha tegishli baholash choralarini ko'rish talab etiladi.

2. KREDITORLIK QARZLARINING IQTISODIY MOHIYATI VA UNING TURLARI

Kreditorlik qarzi – bu korxonaning boshqa yuridik yoki jismoniy shaxslar oldidagi to'lanishi lozim bo'lgan majburiyatlaridir. Bunday qarzlar korxona mahsulot yoki xizmatlarni olgan, ammo ular uchun to'lovni hali amalga oshirmagan holatlarda yuzaga keladi.

Masalan, ishlab chiqarish korxonasi yetkazib beruvchidan 80 million so'mlik xomashyo sotib oldi. Shartnomaga ko'ra, to'lov 30 kun ichida amalga oshirilishi kerak. Ushbu davr mobaynida korxonaning yetkazib beruvchi oldidagi 80 million so'mlik qarzi kreditorlik qarzi hisoblanadi.

Kreditorlik qarzlari korxona faoliyatida muhim moliyalashtirish manbalaridan biri bo'lishi mumkin. Chunki yetkazib beruvchilardan mahsulot yoki xomashyoni kechiktirilgan to'lov asosida olish korxonaga o'z pul mablag'laridan vaqtincha boshqa maqsadlarda foydalanish imkonini beradi. Biroq to'lov muddati buzilishi jarimalar, penya va hamkorlar bilan munosabatlarning yomonlashishiga olib kelishi mumkin.

Kreditorlik qarzlarining asosiy turlari quyidagilardan iborat:

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

1. Mol yetkazib beruvchilar va pudratchilar oldidagi qarzlar. Korxonaga yetkazib berilgan tovarlar, xomashyo, materiallar, bajarilgan ishlar va ko‘rsatilgan xizmatlar uchun to‘lanishi lozim bo‘lgan mablag‘lardir.

2. Mehnat haqi bo‘yicha qarzlar. Korxona xodimlariga hisoblangan, ammo hali to‘lanmagan ish haqi summalarini ifodalaydi.

3. Soliq va majburiy to‘lovlar bo‘yicha qarzlar. Davlat budjeti va tegishli jamg‘armalar oldidagi to‘lanishi lozim bo‘lgan majburiyatlardir.

4. Olingan bo‘naklar. Xaridorlar tomonidan korxonaga mahsulot yetkazib berish yoki xizmat ko‘rsatishdan oldin to‘langan mablag‘lar bo‘yicha majburiyatlardir.

5. Boshqa kreditorlik qarzlari. Korxonaning boshqa tashkilotlar, muassasalar va jismoniy shaxslar oldidagi turli majburiyatlarini o‘z ichiga oladi.

Kreditorlik qarzlarini samarali boshqarish korxonaning to‘lov intizomini mustahkamlaydi, moliyaviy obro‘sini oshiradi va faoliyatning uzluksizligini ta’minlaydi.

3. DEBITORLIK VA KREDITORLIK QARZLARINING BUXGALTERIYA HISOBIDA AKS ETTIRILISHI

Debitorlik va kreditorlik qarzlarini buxgalteriya hisobida to‘g‘ri aks ettirish korxonaning moliyaviy hisobotlari ishonchliligini ta’minlashning muhim shartidir. Bunda har bir xo‘jalik operatsiyasi tegishli birlamchi hujjatlar asosida rasmiylashtirilishi va buxgalteriya schyotlarida aks ettirilishi lozim.

O‘zbekiston korxonalarida buxgalteriya hisobi amaldagi milliy standartlar va tegishli me’yoriy hujjatlar asosida yuritiladi. Hisob-kitoblar bo‘yicha operatsiyalar schyotlar rejasiga muvofiq qayd etiladi.

Debitorlik qarzlarini hisobga olishda quyidagi schyotlardan foydalaniladi:

4010 – Xaridorlar va buyurtmachilardan olinadigan schyotlar;

4210 – Mehnat haqi bo‘yicha berilgan bo‘naklar;

4220 – Xizmat safarlariga berilgan bo‘naklar;

4310 – Tovar-moddiy zaxiralar uchun mol yetkazib beruvchilarga berilgan bo‘naklar;

4890 – Boshqa debitorlarning qarzlari.

Kreditorlik qarzlarini hisobga olishda esa quyidagi schyotlar muhim ahamiyatga ega:

6010 – Mol yetkazib beruvchilar va pudratchilarga to‘lanadigan schyotlar;

6710 – Mehnat haqi bo‘yicha xodimlar bilan hisoblashishlar;

6410 – Budjetga to‘lovlar bo‘yicha qarzlar;

6310 – Xaridorlar va buyurtmachilardan olingan bo‘naklar;

6990 – Boshqa majburiyatlar.

Debitorlik va kreditorlik qarzlarini hisobga olishda ikkiyoqlama yozuv tamoyiliga amal qilinadi. Bu tamoyil har bir xo‘jalik operatsiyasining kamida ikkita schyotda – birining debeti va ikkinchisining kreditida aks ettirilishini anglatadi.

Masalan, korxona xaridorga 50 million so‘mlik mahsulot sotdi. Agar operatsiya tegishli hujjatlar asosida tan olingan bo‘lsa, quyidagi yozuv amalga oshiriladi:

Debet 4010 – 50 000 000 so‘m.
Kredit 9010 – 50 000 000 so‘m.

Bu yozuv natijasida xaridorning korxona oldidagi qarzi va mahsulot sotishdan tushgan daromad aks ettiriladi. QQS hisoblanadigan operatsiyalarda soliq summasi alohida tartibda hisobga olinadi.

Xaridor keyinchalik qarzini bank orqali to‘laganda:

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

Debet 5110 – 50 000 000 so‘m.
Kredit 4010 – 50 000 000 so‘m.

Bu operatsiya debitorlik qarzining kamayishi va bankdagi pul mablag‘larining ko‘payishini ko‘rsatadi.

Mol yetkazib beruvchidan 80 million so‘mlik materiallar qabul qilinganda, tegishli hujjatlar va shartnoma asosida:

Debet 1010 – 80 000 000 so‘m.
Kredit 6010 – 80 000 000 so‘m.

Korxona yetkazib beruvchiga qarzini bank orqali to‘laganda:

Debet 6010 – 80 000 000 so‘m.
Kredit 5110 – 80 000 000 so‘m.

Shunday qilib, debitorlik va kreditorlik qarzlari bo‘yicha buxgalteriya yozuvlari korxonaning xo‘jalik operatsiyalarini aniq va tizimli ravishda aks ettirish imkonini beradi.

4. DEBITORLIK VA KREDITORLIK QARZLARINING MOLIYAVIY HOLATGA TA’SIRI

Korxonaning moliyaviy holatini baholashda debitorlik va kreditorlik qarzlari o‘rtasidagi nisbat muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki ushbu ko‘rsatkichlar korxonaning pul oqimlari, to‘lov qobiliyati va moliyaviy barqarorligini ifodalaydi.

Debitorlik qarzlarining haddan tashqari ko‘payishi korxonaning aylanma mablag‘larini boshqa tashkilotlar ixtiyorida qolishiga sabab bo‘ladi. Natijada korxonada xomashyo sotib olish, ish haqi to‘lash va boshqa joriy xarajatlarni moliyalashtirish uchun pul mablag‘lari yetishmasligi mumkin.

Kreditorlik qarzlarining ortib borishi esa korxonaning o‘z majburiyatlarini bajarish imkoniyatlari cheklanganligini ko‘rsatishi mumkin. Ayniqsa, muddati o‘tgan kreditorlik qarzlarining ko‘payishi korxonaning ishbilarmonlik obro‘siga salbiy ta’sir ko‘rsatadi.

Debitorlik va kreditorlik qarzlarini tahlil qilishda quyidagi ko‘rsatkichlardan foydalanish mumkin:

1. Debitorlik qarzlarining aylanish koeffitsiyenti = Sof tushum / O‘rtacha debitorlik qarzi. Ushbu ko‘rsatkich debitorlik qarzlarining hisobot davrida necha marta pul mablag‘lariga aylanganini ifodalaydi.

2. Debitorlik qarzlarining aylanish davri = Davrdagi kunlar soni / Debitorlik qarzlarining aylanish koeffitsiyenti. Bu ko‘rsatkich xaridorlar o‘z qarzlarini o‘rtacha necha kun davomida to‘lashini ko‘rsatadi.

3. Kreditorlik qarzlarining aylanish koeffitsiyenti = Kreditga xaridlar summasi / O‘rtacha kreditorlik qarzi. U korxonaning yetkazib beruvchilar oldidagi majburiyatlarini qanchalik tez bajarishini baholashga yordam beradi.

4. Kreditorlik qarzlarining aylanish davri = Davrdagi kunlar soni / Kreditorlik qarzlarining aylanish koeffitsiyenti.

Ushbu ko‘rsatkichlar orqali korxonaning hisob-kitob intizomi va aylanma mablag‘lardan foydalanish samaradorligi baholanadi.

5. DEBITORLIK VA KREDITORLIK QARZLARINI TAHLIL QILISHNING AMALIY AHAMIYATI

Debitorlik va kreditorlik qarzlarini tahlil qilish korxona rahbariyati uchun muhim boshqaruv vositasi hisoblanadi. Tahlil jarayonida qarzlarning umumiy summasi, shakllanish sabablari, to‘lov muddatlari, qarzdor tashkilotlarning moliyaviy holati va qarzlarni undirish imkoniyatlari o‘rganiladi.

Amaliyotda debitorlik qarzlari bo‘yicha qarzdorlarni to‘lov muddatlariga qarab guruhlarga ajratish maqsadga muvofiq:

30 kungacha bo‘lgan qarzlar;
31–60 kunlik qarzlar;

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

61–90 kunlik qarzlar;

90 kundan ortiq muddati o‘tgan qarzlar.

Bunday tasnif korxonaga qaysi xaridorlar o‘z majburiyatlarini o‘z vaqtida bajarayotganini va qaysi xaridorlar bilan muammolar yuzaga kelayotganini aniqlash imkonini beradi.

Shuningdek, debitorlik qarzlari bo‘yicha shubhali qarzlarni baholash ham muhimdir. Agar qarzdorning moliyaviy ahvoli yomonlashgan yoki qarzni qaytarish ehtimoli pasaygan bo‘lsa, bu holat buxgalteriya hisobida tegishli tartibda aks ettirilishi lozim.

Kreditorlik qarzlarini tahlil qilishda esa to‘lov muddati yaqinlashgan majburiyatlar, muddati o‘tgan qarzlar va korxonaning mavjud pul oqimlari o‘rtasidagi muvofiqlik o‘rganiladi.

Masalan, korxonaning debitorlik qarzlari 300 million so‘m, kreditorlik qarzlari esa 200 million so‘mni tashkil etsin. Bir qarashda debitorlik qarzlari ko‘pligi ijobiy holatdek ko‘rinishi mumkin. Biroq ushbu 300 million so‘mning 180 million so‘mi muddati o‘tgan va undirilishi qiyin bo‘lgan qarzlardan iborat bo‘lsa, korxonaning real moliyaviy imkoniyatlari kutilganidan ancha past bo‘ladi.

Demak, qarzlarning faqat umumiy summasini emas, balki ularning sifati, muddati va undirilish ehtimolini ham tahlil qilish zarur.

6. DEBITORLIK VA KREDITORLIK QARZLARINI BOSHQARISHNI TAKOMILLASHTIRISH YO‘LLARI

Zamonaviy iqtisodiy sharoitda korxonalarning moliyaviy barqarorligini ta’minlash uchun debitorlik va kreditorlik qarzlarini samarali boshqarish tizimini shakllantirish talab etiladi. Buning uchun quyidagi yo‘nalishlarga alohida e’tibor qaratish lozim.

Birinchidan, xaridorlar va buyurtmachilarning to‘lov qobiliyatini oldindan baholash zarur. Korxona mahsulotni nasiyaga sotishdan avval xaridorning moliyaviy holati, oldingi to‘lov intizomi va ishonchliligini o‘rganishi kerak.

Ikkinchidan, shartnomalarda to‘lov muddatlari, kechiktirilgan to‘lovlar uchun javobgarlik, jarimalar va hisob-kitob tartibini aniq belgilash lozim. Bu kelajakda yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan nizolarning oldini olishga yordam beradi.

Uchinchidan, debitorlik qarzlarini undirish bo‘yicha muntazam ish olib borish kerak. Bunda qarzdorlarga eslatmalar yuborish, o‘zaro solishtirma dalolatnomalar tuzish va zarur hollarda qonunchilikda belgilangan huquqiy choralarni qo‘llash muhimdir.

To‘rtinchidan, kreditorlik qarzlarini boshqarishda to‘lov kalendarini ishlab chiqish maqsadga muvofiq. Ushbu kalendar orqali korxona qaysi sanada va qancha miqdorda to‘lovlarni amalga oshirishi kerakligini oldindan rejalashtiradi.

Beshinchidan, buxgalteriya hisobini avtomatlashtirish tizimlaridan foydalanish zarur. Zamonaviy axborot texnologiyalari yordamida debitorlik va kreditorlik qarzlarini kuzatish, muddati o‘tgan qarzlarni aniqlash, hisobotlarni shakllantirish va hisob-kitoblarda yuzaga keladigan xatolarni kamaytirish mumkin.

Oltinchidan, debitorlik va kreditorlik qarzlari bo‘yicha muntazam inventarizatsiya va o‘zaro solishtirish ishlarini amalga oshirish kerak. Bu hisob ma’lumotlarining haqqoniyligini tekshirish hamda mavjud tafovutlarni aniqlash imkonini beradi.

Yettinchidan, korxonada qarzlarni boshqarish bo‘yicha ichki nazorat tizimini kuchaytirish lozim. Bunda har bir qarzdorlik uchun mas’ul xodimlarni belgilash, qarzlarning o‘zgarishini kuzatish va rahbariyatga muntazam axborot berish muhim ahamiyatga ega.

Ushbu chora-tadbirlarning izchil amalga oshirilishi korxonada moliyaviy intizomni yaxshilash, pul oqimlarini barqarorlashtirish va iqtisodiy samaradorlikni oshirishga xizmat qiladi.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, debitorlik va kreditorlik qarzlari korxonalarning xo'jalik faoliyatida doimiy ravishda yuzaga keladigan iqtisodiy munosabatlarning muhim tarkibiy qismidir. Ularni to'g'ri hisobga olish, nazorat qilish va tahlil etish korxonaning moliyaviy barqarorligi hamda to'lov qobiliyatini ta'minlashda katta ahamiyatga ega.

Debitorlik qarzlarining o'z vaqtida undirilmasligi korxonaning aylanma mablag'lari kamayishiga, pul oqimlari buzilishiga va ishlab chiqarish jarayonida moliyaviy muammolar paydo bo'lishiga olib kelishi mumkin. Kreditorlik qarzlarining nazoratsiz ko'payishi esa korxonaning to'lov intizomiga salbiy ta'sir ko'rsatadi va moliyaviy majburiyatlarni bajarishda qiyinchiliklarni yuzaga keltiradi.

Shu sababli korxonalarda debitorlik va kreditorlik qarzlarini boshqarish alohida e'tibor talab qiladigan yo'nalishlardan biri hisoblanadi. Buning uchun hisob-kitoblarni o'z vaqtida amalga oshirish, qarzdorlarning moliyaviy holatini o'rganish, to'lov muddatlarini nazorat qilish, shubhali qarzlarni baholash va buxgalteriya hisobini avtomatlashtirish zarur.

Ayniqsa, raqamli iqtisodiyot rivojlanayotgan hozirgi davrda zamonaviy axborot texnologiyalaridan foydalanish debitorlik va kreditorlik qarzlarini boshqarish samaradorligini oshirishda muhim omil bo'lib xizmat qiladi.

Umuman olganda, debitorlik va kreditorlik qarzlarini samarali boshqarish korxonaning nafaqat bugungi moliyaviy holatini yaxshilaydi, balki uning kelajakdagi rivojlanishi, raqobatbardoshligi va iqtisodiy barqarorligini ham ta'minlaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasining "Buxgalteriya hisobi to'g'risida"gi Qonuni, O'RQ-404-son, 2016-yil 13-aprel.
2. O'zbekiston Respublikasi buxgalteriya hisobining milliy standartlari.
3. Moliyaviy hisobotning xalqaro standartlari (IFRS).
4. IAS 1 – Moliyaviy hisobotlarni taqdim etish.
5. IFRS 9 – Moliyaviy instrumentlar.
6. Karimov A.A. va boshqalar. Buxgalteriya hisobi. O'quv qo'llanma.
7. Abdullayev A. Moliyaviy hisob va hisobot. O'quv adabiyotlari.
8. O'zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot va moliya vazirligining rasmiy axborot materiallari.
9. www.lex.uz – O'zbekiston Respublikasi qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi.
10. www.ifrs.org – Moliyaviy hisobotning xalqaro standartlari rasmiy sayti.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.